

Democratie zonder politiek?*

Mark Elchardus

Onderzoeksgroep Tor, vakgroep Sociologie, Vrije Universiteit Brussel

"Politiek, dat zouden ze moeten afschaffen. Allez, noemt gij dat hier een democratie?"

(Uit een gesprek op tram 90)

Ondergraaft het wantrouwen de democratie? Die vraag dringt zich op naar aanleiding van de diepe vertrouwenscrisis die niet alleen de politiek en de overheid, maar een hele reeks instellingen treft. Over het antwoord zijn sociologen verdeeld. Al in 1987 stelden de Amerikaanse onderzoekers Lipset en Schneider een diepe vertrouwenscrisis vast in de Verenigde Staten, maar die liet volgens hen de steun voor de democratie onverlet (Lipset & Schneider, 1987). Kris Deschouwer ontkent de realiteit van de vertrouwenscrisis en dus ook haar mogelijke impact op de steun voor de democratie (1998). In twee vorige analyses van die crisis kwamen we daarentegen tot het besluit dat zij heel reëel is en langetermijnoorzaken heeft. De gegevens nodig om het verband tussen het wantrouwen en de steun voor de democratie te onderzoeken, ontbraken toen echter (Elchardus & Smits, 1998; Elchardus, 1998). Zij werden inmiddels via een steekproefonderzoek verzameld (Elchardus, Hooghe & Smits, 1998). De invloed van de vertrouwenscrisis op het draagvlak van de democratie kan nu worden onderzocht. Dit is het eerste van twee artikels. Hierin wordt eerst nagegaan hoe de steun voor de democratie kan worden gemeten. Dan wordt het draagvlak van de democratie geschat. Ten slotte wordt onderzocht hoe de democratiekritiek moet worden geïnterpreteerd en of er sprake is van een waarlijk anti-democratisch sentiment. In het volgende, tweede artikel (in het maartnummer van *Samenleving en politiek*) zal worden nagegaan welke de invloed is van het wantrouwen en van andere factoren op de steun voor de democratie. Op basis daarvan kan dan

worden nagedacht over maatregelen om het draagvlak van de democratie te verstevigen.

Het einde van de vanzelfsprekende democratie

Het is geen toeval dat sociologisch onderzoek weinig gegevens bevat betreffende het draagvlak van de democratie. Na de Tweede Wereldoorlog en de overwinning op het fascisme, heerste grote eensgezindheid over de wenselijkheid van democratie. Als de grote politieke clivages van onze samenleving werden opgesomd - links versus rechts, Vlamingen versus Walen, katholieken versus vrijzinnigen - bleef het conflict tussen democratie en autoritarisme of Nieuwe Orde onvermeld. Die tegenstelling - wit en zwart - leek volkomen tot het verleden te behoren, stof voor romans en de herinneringen van grootouders, niet voor politieke sociologie. De naoorlogse generaties werden opgeleid in de overtuiging dat de keuze van politiek regime niet het voorwerp kon zijn van duurzame conflicten. In die periode omschreven zelfs de totalitaire regimes zich als democratisch, volksdemocratisch weliswaar, met meer aandacht voor de collectieve handelingsbekwaamheid dan voor de individuele keuzevrijheid van de burgers. Die grote naoorlogse consensus is historisch uitzonderlijk. Geesten getraind in andere tijden waren terughoudend in hun oordeel over de democratie. Met een befaamd *bon mot* omschreef Winston Churchill haar als: niet de beste, wel de minst slechte van de mogelijke regeringsvormen. Ook als men rekening houdt met Brits understatement blijft dat een lauwe steunbetuiging. Buiten de uitzonderlijke naoorlogse periode

werd de democratie zelden door een consensus gedragen. Voor wie na de Tweede Wereldoorlog werd geboren, was de kwetsbaarheid van de democratie daarentegen een verre herinnering, geen dagelijkse ervaring.

Vandaag is het besef van kwetsbaarheid er weer. Men vreest dat ondemocratische partijen, in Vlaanderen wordt daarbij aan het Vlaams Blok gedacht, de democratische instellingen gebruiken om ze te schaden. Om zich daartegen te verzetten, verabsoluteren sommige juristen de democratische regeringsvorm. Deze wordt voorgesteld als een absolute waarde. Men beroept zich op de democratie om uitspraken, handelingen en verenigingen te verbieden, die men in strijd acht met de democratie (Eva Brems, 1998). Volgens die redenering kan de democratie enkel ter wille van zich zelf worden beperkt. Fundamentele democratische vrijheden kunnen worden beknot, zolang dit maar gebeurt ter verdediging van essentiële democratische rechten. Sociologisch is dit een overduidelijk en onheilspellend teken aan de wand. Pogingen tot verabsolutering van waarden duiken op als de *vanzelfsprekendheid van die waarden verloren* gaat. De zorg voor de democratie leidt democraten vandaag naar pijnlijke en verscheurende keuzen tussen maatregelen ter bescherming van de democratie en de bescherming van de instrumenten die onze democratische vrijheden verzekeren.

De drie dimensies van de democratie

De mate waarin politieke partijen de democratie tegen de democratie kunnen misbruiken, is uiteindelijk afhankelijk van de houding die de kiezer aanneemt. Het wezenlijke en onevenaarbaar waardevolle van dat politieke stelsel is immers dat men het niet blijvend bij decreet, maar enkel bij gratie van de burger kan beschermen. Daarom is de vraag naar het draagvlak van de democratie zo uitermate belangrijk. Om te kunnen antwoorden op de vraag of dit ten gevolge van het wantrouwen verschrompelt, moet eerst worden gespecificeerd wat we precies onder democratie verstaan. Een gemakkelijke opdracht is dat niet. Er bestaan immers verschillende, onderling

concurrerende en zelfs ronduit tegenstrijdige opvattingen over de ware aard van de democratie. Het is noodzakelijk deze eerst te onderscheiden, vooraleer de steun voor de democratie kan worden gemeten.

In de sociologische literatuur onderscheidt men doorgaans een utopische en een empirische democratie-opvatting. De eerste is schatplichtig aan het klassieke Griekse politieke denken en vooral aan de interpretatie daarvan in de Europese politiek-filosofische traditie. Daarin spelen auteurs als Jean Jacques Rousseau en John Locke een belangrijke rol. In die traditie ligt de nadruk op de rechten van het individu. De zogeheten empirische traditie vertrekt daarentegen van de observatie van bestaande democratische stelsels en heeft oog voor de procedures, de instrumenten en de instellingen die worden opgezet om individuen een kans op zelfverwezenlijking te geven. Deze positie wordt kort en goed verwoord in een boekje dat haast veertig jaar geleden, in 1960, verscheen, *The semi sovereign people of Schattschneider*. In de ondertitel omschreef de auteur het als een *realist's view of democracy in America*. Het essay werd in de jaren zestig druk besproken. Het was uitgegroeid tot een kleine klassieker toen het, naar het einde van dat decennium, op het utopische denken over democratie botste dat toen het hoge woord voerde. Schattschneider verdedigt een dubbele stelling. Ten eerste, situeert het centrale politieke of democratische conflict zich volgens hem tussen de politiek en de economie of, in zijn preciezere woorden, tussen overheid en business (1960:117-128). De democratie wordt gewonnen op andere krachtsvelden, vooral de economie, zoals delen van Nederland op de zee. De democratie is macht ontfutseld aan magistraten, aristocraten, kapitaalbezitters, wetenschappers en andere bekleders van gezag en hamsteraars van macht. Eerst wordt een gebied op die machtscentra veroverd en als dan het principe van de politieke gelijkheid wordt ingesteld - het principe dat elke stem en eenieders stem gelijk telt - kan men beginnen spreken van democratie. In zijn tweede stelling maakt Schattschneider duidelijk dat hij geen volgeling is van Rousseau, maar een

verstokt pragmaticus. Wie te hoge eisen stelt aan de burger, van deze te veel beslissingen en participatie of deliberatie verwacht, wordt onvermijdelijk cynisch (1960: 134). "We kunnen niet aan de onwetendheid ontsnappen," schrijft Schattschneider wereldwijd, "niemand weet genoeg om een regering te leiden... Democratie is, zoals haast alles, een kwestie van samenwerking tussen mensen die van niets weten en experts... een werkbare democratie is een kwestie van leiderschap, organisatie, de definitie van alternatieven, verantwoordelijkheid en vertrouwen" (1960: 136-138). De macht van het volk wordt, volgens hem, geboren uit conflict, uit de competitie en de concurrentie tussen politieke organisaties: "de democratie is een competitief politiek systeem waarin onderling concurrerende leiders en organisaties beleidsalternatieven formuleren op zo'n manier dat het publiek kan deelnemen aan de besluitvorming" (1960:141). De wijze waarop campagne wordt gevoerd, de bereidheid de verschillen scherp en eerlijk te formuleren, is een cruciale democratische deugd.

Beide dimensies – de rechten zowel als de instrumenten die burgers laten deelnemen aan de besluitvorming – zijn belangrijk voor de democratie. Volgens de aanhangers van de rechtenbenadering kan de democratie worden herleid tot het respect voor een aantal basisrechten. Volgens de pragmatici is dat niet het geval omdat de rechten, zoals geformuleerd in een bepaalde wetgeving of verklaring, ook via democratische weg moeten worden geïnterpreteerd en toegepast. Het verschil tussen de twee opvattingen blijkt ook uit de historische ontwikkeling van de democratie. De basis voor de rechtsstaat werd gelegd tijdens het Ancien Régime en door middel van de absolute macht van de Koning. Dat gebeurde waarschijnlijk als een antwoord op de groeiende behoefte aan modern, universalistisch recht, zoals die voortvloeide uit de expansie van het kapitalisme en uit de nieuwe opvattingen over de waardigheid van het individu. De markt en het recht zijn nauw aan elkaar verwant: geen werkbare markt zonder wettelijke omkadering en een expansie van de markt leidt onvermijdelijk tot een uitbreiding van het volume en

de invloed van het recht en de magistratuur. De volle ontplooiing van de democratie – de uitbreiding van het stemrecht en de opkomstplicht – kwam (veel) later tot stand, ten dele onder druk van een door de industriële omwenteling gevormde arbeidersklasse die bewust werd van haar gemeenschappelijke belangen en deze via politieke weg wilde verwezenlijken.

Dat die verschillende opvattingen over de verhouding tussen de rechtsstaat en de democratie tot spanningen kunnen leiden, werd duidelijk geïllustreerd door het ophefmakende spaghettii-arrest, waarmee Procureur-Generaal Liekendael, tegen de publieke opinie in, de onderzoeksrechter Connerotte zijn opdracht ontnam in de zaak-Dutroux. Voor de hoge magistratuur stond haar interpretatie van het Recht boven de democratische zeggenschap van de samenleving. Voor degenen die haar arrest in vraag stelden, moet de interpretatie van het recht daarentegen in grotere mate ondergeschikt blijven aan de volkswil. Voor hen moet het recht uiteindelijk ondergeschikt blijven aan de democratie (bv. Tanghe, 1997: 135-144). Het is niet de bedoeling hier tussen die twee opvattingen te kiezen. Het is duidelijk dat beide bestaan. Zij worden geruggesteund door historische ontwikkelingen en intellectuele tradities en moeten derhalve in empirisch onderzoek worden onderkend. Dat onderzoek moet zowel een rechten- als vertegenwoordigings- of participatiecomponent onderscheiden. Deze laatste veronderstelt dat de leden van de polis de mogelijkheid hebben de inhoud van hun rechten te bepalen en een effectieve invloed kunnen uitoefenen op de wijze waarop die rechten worden geïnterpreteerd en in wetgeving en beleid vertaald. Ik zal verder gemakshalve van de vertegenwoordigingscomponent of het vertegenwoordigingsprincipe spreken, maar verwijs daarmee naar zowel delegatie van macht, als naar deelname aan deliberatie, participatie en directe democratie. Vertegenwoordiging verwijst hier naar het geheel van de instellingen, instrumenten en procedures, dat het burgers mogelijk maakt het beleid in verschillende maatschappelijke sectoren rechtstreeks of onrecht-

streeks te beïnvloeden.

De grote democratiseringsbeweging, zoals die tot uiting kwam in de strijd voor het algemeen, enkelvoudig stemrecht, steunde op een geloof in het harmonieus en heilzaam samengaan van respect voor rechten en vertegenwoordiging. De rechtencomponent was verankerd in een rationaliseringsproces dat de strijd aanbond met het arbitraire, onvoorspelbare en particularistische karakter van de sociale relaties tijdens het Ancien Régime. Het wou dit vervangen door een samenleving van burgers, gelijk in rechte, die hun onderlinge relaties volgens universalistische regels vorm geven. Het vertegenwoordigingsprincipe drukte vertrouwen uit in de individuele rede en de wijsheid van de individuele kiezer. In die opvatting werden natie en volk, rede en wil verzoend (Touraine, 1992).

Naast de spanning tussen rechten en vertegenwoordiging kan men een tweede onderscheid in het denken over de democratie onderkennen. Dit maakt het verschil tussen een marktopvatting en een machtsopvatting (Macpherson, 1971). De eerste gaat er van uit dat de mensen nut (plezier minus pijn) maximaliseren en neemt aan dat de basisrechten de individuen de garantie moeten bieden dat zij dit zo vrij en ongestoord mogelijk kunnen doen. Macpherson omschrijft die utilitaire democratieopvatting ook wel als de Locketot-Bentham-benadering. Volgens hem werd zij in de 19de eeuw, mede onder invloed van Marx, maar vooral van ethische (en Victoriaanse) denkers als Carlyle en Ruskin, aangevuld met een machtsbenadering. Deze gaat er van uit dat de ontplooiing van de mens niet ligt in consumptie of nutsmaximalisatie, maar in de verwezenlijking van zijn mogelijkheden. Uit die opvatting spreekt een geloof in wetenschap en rede als dragers van een menselijk potentieel. De machtsbenadering meet succes niet af aan de formele vrijheid van nutsmaximaliserende individuen, maar aan de reële, substantieve keu-

zemoogelijkheden die mensen hebben. Die twee tradities leiden tot onderling sterk verschillende opvattingen over het gewenste burgerschap, utilitair in het ene geval, normatief in het andere (Elchardus, 1994). In deze kijk op het democratische denken wordt de rechtencomponent niet afgezet tegen de vertegenwoordigingscomponent, wel tegen de democratie als een verwezenlijking van de handelingsbekwaamheid van de burgers.

De tegenstelling markt versus macht, kan op verschillende manieren worden uitgewerkt. Zij kan, zoals Macpherson dat doet, worden geradicaliseerd in het contrast tussen een op rechten georiënteerde liberale democratie en een op handelingsbekwaamheid toegespitste volksdemocratie. Onder die extreme vorm leidt deze tegenstelling tot een onhoudbare democratie-opvatting waarin individuele rechten noch vertegenwoordiging een plaats hebben en waarin het verschil tussen dictatuur en democratie verdwijnt. In mildere, en mijns inziens veel redelijker vormen, leidt het verschil tussen de markt- en machtsopvatting tot een belangstelling voor wat, met een onvertaalbare Engelse term, *empowerment* wordt genoemd. De democratie moet de burger het gevoel geven dat hij burger is, lid van een rechtsorde waarin hij de besluitvorming daadwerkelijk kan beïnvloeden. Dat gevoel van empowerment kan in het Nederlands misschien nog het best worden weergegeven als democratisch vermogen. Het democratische project, zeker het linkse demo-

We zitten met een enorme paradox: een partij die zou pleiten voor de "afschaffing van de politiek" zou een luisterend oor vinden bij zowat een vijfde van het electoraat.

cratische project zoals we dat vanaf de strijd voor het algemeen, enkelvoudig stemrecht kennen, steunt op de overtuiging dat vermogen of empowerment van het volk en vooruitgang op basis van rede, perfect kunnen samengaan, onderling zelfs van elkaar afhankelijk zijn. Die idee wordt mooi vertolkt in de openingszin van Jacques Julliard's *La faute aux élites*: Toute ma vie, je me suis fait une

certaine idée de la gauche. C'est pour moi l'alliance du progrès scientifique et de la justice sociale, ou, si l'on préfère, des élites intellectuelles et du peuple" (1997).

Dit uitermate summiere overzicht van het denken over democratie is niet bedoeld als een samenvatting of een uitgangspunt voor een politiek-filosofisch debat. Daarvoor is het al te onvolledig. Het wil enkel verduidelijken waarom in de empirische analyse van het draagvlak van de democratie drie dimensies worden onderscheiden: rechten, vertegenwoordiging en vermogen. In zijn *Critique de la modernité* komt Alain Touraine tot een gelijkaardig besluit (1992:377-378). Hij spreekt van drie componenten of dimensies van de democratie: de fundamentele rechten, het vertegenwoordigingsprincipe en het burgerschap. Dat laatste omschrijft hij als het *bewustzijn te behoren tot een collectiviteit die steunt op een rechtsorde*. De hier geformuleerde opvatting van democratisch vermogen sluit daar bij aan, maar beklemtoont niet het bewustzijn van lidmaatschap, maar het gevoel van macht of empowerment binnen de collectiviteit waarvan men politiek lid is. Het bewustzijn van lidmaatschap lijkt iets dat op maat van een Franse of Amerikaanse Republiek is gesneden, maar minder goed past bij de

(meer cosmopolitische) wijze waarop de Belgen, Vlamingen, Walen, Vlaamse Brusselaars, Brusselse Walen enzovoort, omgaan met hun complexe identiteiten en loyauteiten. Touraine houdt terecht een warm pleidooi voor een evenwicht tussen die drie componenten. Dat evenwicht moet verhinderen dat het gezag van experts (magistraten, technocraten, managers...) zich in de plaats van de vertegenwoordiging stelt. Het moet de greep van de vertegenwoordiging op de rechten beperken. Het moet rechten en vertegenwoordiging toetsen aan het empowerment of het democratische vermogen van de burger. Het is duidelijk dat zo'n evenwicht nooit gemakkelijk bereikbaar is en onvermijdelijk tot spanningen leidt.

Het draagvlak van de democratie gemeten

De steun voor democratische rechten werd gemeten aan de hand van vijf uitspraken die op een verstaanbare wijze verwijzen naar respect voor de rechtsstaat, de vrije meningsuiting, verdraagzaamheid, het belang dat wordt gehecht aan het vreedzaam oplossen van conflicten en respect voor minderheden en andere meningen (zie tabel 1). Over die democratische rechten of principes blijkt in Vlaanderen een perfecte consensus te bestaan. Het per-

Tabel 1 - Democratische rechten

Percentage van de Vlamingen, 18 tot 75, dat het eens, noch eens noch oneens en oneens is met de voorgelegde uitspraken (n = 1341).

	oneens of helemaal oneens	noch eens noch oneens	eens of helemaal eens
1 Iedereen moet het recht hebben zijn/haar mening te zeggen, ook al heeft de meerderheid een andere opinie	1,7	1,1	97,2
2 Iedereen heeft recht op een eerlijk proces	1,2	0,9	97,8
3 Verdraagzaamheid is voor mij een belangrijke waarde in onze samenleving	1,1	1,7	97,2
4 Men moet de mening van anderen respecteren	1,0	2,4	96,6
5 Het is belangrijk conflicten door overleg op te lossen	0,8	1,1	98,1

centage van de ondervraagden dat de verschillende rechten steunt, ligt bij de 97 à 98%. Wat de rechtencomponent betreft, is er dus zeker geen sprake van een erosie van de democratie.

De steun voor het vertegenwoordigingsprincipe werd gemeten aan de hand van zes uitspraken. Voor het formuleren van die uitspraken vonden we inspiratie in een aantal geschriften die, naar aanleiding van de discussie rond de Nieuwe Politieke Cultuur, kritiek leveren op het vertegenwoordigingsprincipe. We wilden echter niet alleen rekening houden met de bestaande toestand, maar de uitspraken tevens voldoende algemeen houden om steun voor het vertegenwoordigingsprincipe in het algemeen te meten. Daarom werd naast een uitspraak over het parlement ook een uitspraak over de politiek voorgelegd: "men moet de politiek gewoon afschaffen en het land laten besturen door wijze mensen" (zie tabel 2). Met die uitspraak is 30% van de ondervraagden het "eens" of "helemaal eens". De steun voor het vertegenwoordigingsprincipe is inderdaad betrekkelijk zwak. Zowat de helft van de ondervraagden stelt dat zij de politiek niet nodig hebben. Een derde wil de politiek afschaffen en het land laten besturen door wij-

ze mensen, experts en specialisten, in geen geval door politici. Een kwart wil het Parlement afschaffen en vindt dat politici geen minister zouden mogen worden. Eén op vijf is van oordeel dat het zonder politieke partijen beter zou gaan in het land. Twaalf procent van de respondenten deinst zelfs niet meer terug voor het zo zwaar beladen woord 'dictatuur'. Zij hebben "er geen bezwaar tegen moest het land tijdelijk een dictatuur kennen om alle problemen op te lossen". Deze laatste uitspraak werd echter niet opgenomen in de schaal waarmee de steun voor het vertegenwoordigingsprincipe wordt gemeten omdat het iets minder sterk samenhangt met de andere uitspraken. De verwerping van het vertegenwoordigingsprincipe heeft vooral betrekking op het verwerpen van politiek en parlement en van politiek verkozen vertegenwoordigers (vergeleken bij experts en wijzen). De band met een keuze voor een dictatuur is aanwezig, maar blijft relatief zwak.

Om het democratische vermogen te meten, gebruikten we een bestaande schaal van politieke machteloosheid. Deze werd ontwikkeld voor het verkiezingsonderzoek (Beerten, Billiet, Carton, Swyngedouw, 1991: 22; 1995:

Tabel 2 - Vertegenwoordigingsprincipe

Percentage van de Vlamingen, 18 tot 75, dat het eens, noch eens noch oneens en oneens is met de voorgelegde uitspraken (n = 1341).

	oneens	noch eens noch oneens	eens
1 Het Parlement is een machteloze praatabar, je kunt het beter afschaffen	49,0	24,4	26,6
2 Men moet de politiek gewoon afschaffen en het land laten besturen door wijze mensen	47,8	20,7	31,4
3 Zonder politieke partijen zou het in ons land veel beter gaan	56,3	22,9	20,8
4 Ik heb politiek niet nodig	34,2	16,3	49,5
5 Politici zouden geen minister mogen worden	44,3	29,5	26,3
6 Laat het land besturen door experts en specialisten, niet door politici	37,6	26,8	35,6

29) en werd al herhaaldelijk toegepast in analyses (bij voorbeeld Billiet, 1998; Elchardus, 1994b, 1994c, 1996; Elchardus & Pelleriaux, 1998). In dit onderzoek werden zes uitspraken gebruikt om naar de politieke machteloosheid te peilen (zie tabel 3). Haast drie kwart van de ondervraagden vindt dat er geen band is tussen wat politici beloven en wat zij doen. Eénenzeventig procent heeft het gevoel dat de politici enkel geïnteresseerd zijn in hun stem en niet in hun mening. Die twee sterk verspreide opvattingen wijzen op een kloof tussen kiezer en vertegenwoordiging. Een ruime meerderheid van de kiezers heeft de indruk dat hun mening en hun stem via de politiek niet doordringen tot het beleid. De vertegenwoordiging geeft hen duidelijk geen gevoel van empowerment. Achtenvijftig procent van de ondervraagden heeft het gevoel dat de politici, eens gekozen, zich "te goed voelen voor mensen zoals ik". Dat alles leidt bij een ruim kwart van het electoraat tot uitgesproken wantrouwen: "eigenlijk is er geen enkele politicus die ik zou durven vertrouwen". Met positieve uitspraken over politiek en vertegen-

woordiging stemt slechts 15 à 23% van de ondervraagden in. Het lijkt geenszins overdreven te stellen dat de helft tot drie kwart van het electoraat zich machteloos voelt. Het democratische vermogen ligt bijzonder laag.

De gerapporteerde vaststellingen laten een duidelijke diagnose toe over het draagvlak van de democratie. Er is een perfecte consensus over het belang van de fundamentele, democratische rechten, maar het vertegenwoordigingsprincipe is aangevreten en het gevoel van democratische betrokkenheid is grotendeels afwezig. Het is niet helemaal onjuist te stellen dat de privé-component van de democratie - de individuele rechten - volledig overeind blijft, maar dat de publieke dimensies, de betrokkenheid, het gevoel van empowerment, de vertegenwoordiging, matig tot sterk geërodeerd zijn. Er tekent zich een paradoxale verzuchting af naar democratie zonder politiek. Dat verklaart waarom sommige politici, zoals Bert Anciaux in de campagne van 1995, voor de kiezer verschijnen met de bewering dat zij in feite geen politicus zijn. In het licht van die vaststelling is het evenmin

Tabel 3 - Democratisch vermogen (politieke machteloosheid)

Percentage van de Vlamingen, 18 tot 75, dat het eens, noch eens noch oneens en oneens is met de voorgedragen uitspraken (n = 1341)

	oneens	noch eens noch oneens	eens
1 De politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening	11,0	16,9	72,1
2 Als mensen zoals ik aan politici hun opvattingen laten weten, dan wordt daar rekening mee gehouden	58,5	25,9	15,7
3 De meeste politici beloven veel, maar ze doen niets	9,1	17,0	73,9
4 Van zodra ze gekozen zijn, voelen de meeste politici zich te goed voor mensen zoals ik	16,1	25,7	58,1
5 Eigenlijk is er geen enkele politicus die ik zou durven te vertrouwen	34,9	25,9	39,1
6 Over het algemeen kunnen we rekenen op onze politieke leiders om die beslissingen te nemen die het best zijn voor de bevolking	38,1	38,3	23,6

verwonderlijk dat politici frequent het doelwit zijn van meedogenloze kritiek, terwijl de hoeders van het recht uitgroeien tot helden, witte ridders, die ook de "grotten" en de "machtigen" genadeloos de hardheid van de wet laten voelen. Het evenwicht tussen rechten, vertegenwoordiging en vermogen is zoek. De mate waarin de steun voor het vertegenwoordigingsprincipe is aangevreten, alsook de grote gevoelens van politieke machteloosheid, vergroten de kans dat democratie voortaan nog enkel in termen van rechten wordt gedacht. Daarom kon de typisch Amerikaanse cultus van de onderzoeksrechter, *the judge*, zo gemakkelijk worden overgeplant naar ons land.

Dat houdt het gevaar in dat in naam van de rechten het domein van de democratische politiek, het empowerment van de burger en het vertegenwoordigingsprincipe, steeds verder worden ingeperkt. Tekstinterpretatie door juristen en andere experts, op basis van relatief abstracte formuleringen van rechten en principes, kan zich dan in de plaats stellen van de democratische beslissingen van de burgers. Het is ook overduidelijk dat de wijze waarop de vertegenwoordiging vandaag wordt vervuld, de burger geen gevoel van empowerment geeft. Het evenwicht tussen rechten, vertegenwoordiging en betrokkenheid impliceert daarom vooral zorg voor de vertegenwoordiging en het democratische vermogen van de burger.

Democratiekritiek: protest of anti-democratisch sentiment?

Voor haast elk van de uitspraken die we aan het bredere publiek hebben voorgelegd, vindt men het equivalent in de academische en journalistieke discussie over de democratie. Het is daarom niet meteen duidelijk of de vastgestelde houdingen moeten worden beschouwd als anti-democratisch of als een kritiek op het ontoereikende van de bestaande democratische instellingen. Deze laatste krijgen recent heel wat verwijten te incasseren. Zo wordt onder meer gesteld dat de kiezer niet echt kiest, omdat de vertegenwoordigers zich via

verschillende technieken laten verkiezen. De verkozenen worden verweten dat zij te ver af staan van de kiezers, zich dus niet echt als vertegenwoordigers gedragen. De bestaande democratie wordt ook op de korrel genomen omdat zij de kiezer geen echte keuze geeft. Deze krijgt in het beste geval een voorgekauwde keuze geserveerd. De verkozenen worden daarenboven niet individueel gekozen. Zij zijn doorgaans de vertegenwoordigers van organisaties die hun weg naar het parlement banen omdat de kiezer geen impact heeft op de samenstelling van de kieslijsten. Niet de kie-

Er bestaat in dit land een duidelijke, ideologisch ingebedde ontwikkeling van anti-democratische gevoelens.

zers, maar de apparaten bepalen wie op een verkiesbare plaats kan staan. Deze kritieken, die we in de debatten over de Nieuwe Politieke Cultuur allemaal hebben kunnen horen, komen haast woord voor woord uit *Elementi di scienza politica* van de Siciliaanse politieke denker Gaetano Mosca. De eerste druk van dat boek verscheen in 1896. Het ongenoegen waaruit de Nieuwe Politieke Cultuur put, is dus zeker niet nieuw. Mosca bedoelde zijn kritiek niet als een pleidooi voor de uitbreiding van het stemrecht, de verdieping van het vertegenwoordigingsprincipe of het empowerment van het electoraat. Integendeel, zo'n ontwikkelingen konden volgens hem slechts tot populisme leiden en tot de heerschappij van het door hem gevreesde "gepeupel". Zijn kritiek werd later trouwens gretig gebruikt door de pleitbezorgers van de Nieuwe Orde. Ook van de kritiek die vandaag zo kwistig wordt geleverd, is het niet altijd duidelijk in welke mate hij wordt geïnspireerd door het streven naar een verdieping van vertegenwoordiging en een vergroten van het empowerment, in welke mate hij daarentegen wordt ingegeven door vrees voor het (ontvoogde) electoraat en door een doelbewuste strategie om de democratie te herleiden tot zijn geprivatiseerde rechtencomponent.

Bij het ontwikkelen en toetsen van de schaal waarmee steun voor het vertegenwoordigingsprincipe werd gemeten, konden we

vaststellen dat het voor de respondenten niet altijd duidelijk is in welke mate hun kritiek op de vertegenwoordiging een pleidooi is voor meer directe democratie en in welke mate hij een verzuchting naar een belangrijker rol van *expertise en absolute macht uitdrukt*. Als de verzuchting naar expertise en macht zonder tegenspraak aanwezig is, blijkt dit bij de ene persoon te verwijzen naar een groot vertrouwen in *personages, zoals de magistraten, die zich boven de politiek stellen*, terwijl anderen daar veeleer een voorkeur voor een "sterke man" mee uitdrukken. Niet de maat waarmee de steun voor het vertegenwoordigingsprincipe wordt gemeten, is dubbelzinnig, de

De bedreiging die uitgaat van het vervagen van het klassenschema en de opkomst van de nieuwe breuklijn mag niet worden onderschat.

opvattingen over vertegenwoordiging zijn polyvalent. Zij kunnen, afhankelijk van de wijze waarop ze worden aangesproken en de context waarin ze worden geuit, letterlijk verschillende kanten op. De implicaties die men aan de kritiek verbindt, laten zich met andere woorden niet meteen van die kritiek zelf aflezen. Uit het kwalitatieve werk dat aan de schaalconstructie vooraf ging, houden we de indruk over dat die implicaties voor heel wat respondenten trouwens onduidelijk zijn. Er is een verzuchting naar empowerment, alsook een verzuchting naar een minder politieke, meer op wetenschappelijk en ethisch gezag steunende toepassingen van algemeen aanvaarde basisprincipes, maar over de wijze waarop die verzuchtingen kunnen worden verwezenlijkt en met elkaar verzoend, bestaan minder duidelijke voorstellingen. Sommigen verwijzen naar de rede, het recht en de wetenschap als grondslagen van een consensus, anderen hopen op een sterke figuur, een kunstenaar-politicus, die zich boven de verdelingen stelt, een consensus afdwingt en een eensgezinde natie boetseert. Bij een deel van de bevolking bevindt het democratedebat zich duidelijk in een pre-ideologische fase. Er zijn frustraties, er is ervaren onrecht, er is onge-

mak met verdeeldheid en conflict, er is een vijandbeeld (de politiek en de politici) en er zijn verzuchtingen, maar geen duidelijke voorstelling van hoe de vijand kan worden bestreden, het onrecht hersteld en de verzuchtingen verwezenlijkt. *Het globale effect van de gevoelens van politieke machteloosheid en van de kritiek op het vertegenwoordigingsprincipe kan daarom best worden ingeschat door te kijken naar de partijen die er wel bij varen*. De hamvraag is: waartoe leidt al die kritiek als de burgers in het stembokje staan?

De kritiek op het vertegenwoordigingsprincipe is het sterkst bij de kiezers die blanco of gewild ongeldig willen stemmen of zich

voornemen te stemmen voor Vivant of het Vlaams Blok (zie tabel 4). Het gevoel van politieke machteloosheid is eveneens groot bij de Vivantkiezers, bij degenen die blan-

co of gewild ongeldig stemmen of die zeggen dat zij niet van plan zijn naar het stembokje te trekken, alsook bij de aanhang van het Vlaams Blok. Gebruik makend van de door Hirschman (1974) ontwikkelde terminologie, kunnen we stellen dat de lage democratische betrokkenheid en het verwerpen van het vertegenwoordigingsprincipe zich op twee verschillende manieren uiten: exit en voice. Een deel van de mensen met die gevoelens opteren voor de exit-optie. Zij verlaten de politiek en de democratie, gaan niet meer naar de stembus of stemmen blanco of gewild ongeldig als ze zich toch, tegen hun zin, naar het stemlokaal hebben begeven. Ten gevolge van de opkomstplicht blijft die groep in Vlaanderen relatief beperkt. Anderen kiezen voor voice. Zij laten horen dat zij malcontent zijn en doen dat via hun stemgedrag, in casu een stem voor Vivant of het Vlaams Blok. In dat verband wordt wel eens van een 'proteststem' gesproken. Dat begrip is vaag en wordt daarom gemakkelijk ten onrechte gebruikt. Het suggereert dat ontevredenheid of onbehagen tot een bepaald stemgedrag leidt, zonder dat er een ideologische band bestaat tussen de partij waarvoor wordt gekozen en de opvattingen van de ontevreden, protesterende kiezer.

Dat kan gelden voor eendagsvliegen als Rossem en Banaan en kan nu electoraal in het voordeel van Vivant spelen, maar het is waarschijnlijk verkeerd een stem voor het Vlaams Blok als een proteststem te duiden. Er zijn inderdaad heel wat aanwijzingen dat een stem voor die partij een bewuste keuze uitdrukt (Verbeeck & De Witte, 1995; Derks & Elchardus, 1996). De band tussen die partij en haar electoraat is inhoudelijk. Hij steunt op overeenkomsten tussen welbepaalde opvattingen van de kiezer en de standpunten van die partij, alsook op de overtuiging dat het Vlaams Blok het best geschikt is om de problemen aan te pakken waaraan haar kiezers belang hechten. Het begrip 'proteststem' is ongeschikt om dat soort stemgedrag te omschrijven. Het is geruststellend op een misleidende wijze.

Bij het Vlaams Blok-electoraat zijn de gevoelens van politieke machteloosheid en de verwerping van het vertegenwoordigingsprincipe het grootst. De kritiek op het vertegenwoordigingsprincipe blijkt daarenboven, in de geest van de bevolking, zeer goed te passen bij de andere thema's van het Vlaams Blok. In een reeks artikels (Elchardus, 1994b,

1994c, 1996; Elchardus & Pelleriaux, 1998) werd aangetoond dat het Vlaams Blok de politieke uitdrukking is van een nieuwe breuklijn die door ons politiek bestel loopt. Het Vlaams Blok richt zich tot de groep mensen die zich ethnocentrisch (racistisch) opstellen, zich politiek machteloos voelen, een voorkeur hebben voor autoritaire relaties en opteren voor een utilitair individualisme. Die lijst van kenmerken kan worden uitgebreid omdat de mensen die de opgesomde houdingen hebben, tevens veel kans hebben voorstander te zijn van bijvoorbeeld een harde aanpak van criminelen en er relatief traditionele opvattingen over rolpatronen (genderrollen) op na te houden (Elchardus, Kavadias, Siongers, 1998). Op een bepaald ogenblik kan vooral één van die elementen worden aangesproken bij het nastreven van electoraal succes. In het verleden was dat vooral het ethnocentrisme. De samenhang van de verschillende elementen is echter uitermate belangrijk omdat hij duidelijk maakt dat die partij, als één element het niet meer even "goed doet", naar een ander thema kan grijpen. Die samenhang of alignement van opvattingen hebben we de nieuwe

Tabel 4 - Antidemocratische houding en politieke machteloosheid van de verschillende electoraten
Gemiddelde schaalscore voor de onderscheiden electoraten (n=1341)

	Verwerpen vertegenwoordigingsprincipe	Politieke machteloosheid
Vlaams Blok	59,7	72,5
Blanco/ongeldig	58,1	70,3
Vivant	55,8	66,8
Zou niet gaan stemmen	51,7	69,1
Andere partijen	50,7	66,2
VU	45,8	61,6
CVP	42,6	57,3
PNPB	42,0	65,5
SP	41,5	59,6
Agalev	41,4	60,3
VLD	41,2	60,6
ID-21	33,4	52,4
Totaal (bevolkingsgemiddelde)	46,0	62,4
Significantie	P=0,00	P=0,00

breuklijn gedoopt. Voor de mensen die een rechtse positie op de nieuwe breuklijn innen is er een logische, ideologische samenhang tussen utilitair individualisme, etnocentrisme, autoritarisme en gevoelens van politieke machteloosheid. Hun mensbeeld is wantrouwend. Orde en samenleving worden slechts mogelijk geacht via culturele homo-

Tabel 5

De factorlading van utilitair individualisme, autoritarisme, etnocentrisme, politieke machteloosheid en het verwerpen van het vertegenwoordigingsprincipe op de nieuwe breuklijn (n = 1341)

	Factorlading
Utilitair individualisme	0,73
Autoritarisme	0,63
Etnocentrisme	0,73
Verwerpen vertegenwoordigingsprincipe	0,71
Politieke machteloosheid	0,66

Eigenwaarde = 2,4, tweede component 1,04,
%verklaarde variantie = 48

geniteit of sterke externe dwang. Men is van oordeel dat de meeste mensen in de eerste plaats en vooral hun eigenbelang behartigen. Precies daarom is culturele homogeniteit en zijn traditionele opvattingen die orde bevorderen, zeer belangrijk. De cultuur is een project waarvan de integriteit moet worden bewaakt en bewaard. Als socialisatie in de cultuur faalt, kan enkel sterke externe dwang voor orde zorgen. Het verwerpen van het vertegenwoordigingsprincipe blijkt empirisch volkomen bij dat alignement van opvattingen te passen (zie tabel 5). We worden in dit land geconfronteerd met een duidelijke, ideologisch ingebedde ontwikkeling van anti-democratische gevoelens.

De kritiek op de bestaande vorm van de democratische instellingen en instrumenten, die, in een aantal gevallen althans, werd geleverd met de bedoeling het vertegenwoordigingsprincipe te verdiepen, heeft het antidemocratische sentiment waarschijnlijk onge-

wild aangezwengeld. Breuklijnen leveren schemata waarmee mensen het gebeuren interpreteren. Toen het schema klassenstrijd zeer sterk in het bewustzijn aanwezig was, konden men onmogelijk over ongelijkheid praten zonder meteen dat schema op te roepen. Wat men over ongelijkheid zei of schreef, werd ofwel in dat schema ingepast of ging onopgemerkt voorbij en verloren. De nieuwe breuklijn heeft die rol gedeeltelijk overgenomen. Het is nu haast onmogelijk over migranten, gevoelens van politieke machteloosheid, asielbeleid, veiligheid, vertegenwoordiging en een aantal andere kwesties te spreken, zonder dat dit meteen door de bril of het schema van de nieuwe breuklijn wordt bekeken en als dusdanig geïnterpreteerd. Het bestaan van die schema's relateert de macht van de media. Hoe iets wordt begrepen staat ten dele los van de boodschapper en van de wijze waarop deze zijn boodschap brengt. Het is al via de breuklijnschema voorgedcodeerd.

Het antidemocratische sentiment is duidelijk af te bakenen. Het heeft allerminst betrekking op de rechten en vrijheden van de burgers, maar op de procedures - het vertegenwoordigingsprincipe en de democratische betrokkenheid - waarlangs die rechten concrete vorm en inhoud krijgen. Voor een niet onbelangrijk deel van de bevolking maken die anti-democratische gevoelens deel uit van een breder alignement van opvattingen. Zij overstijgen bij hen het niveau van de proteststem en zijn als het ware klaar voor ideologische en politieke verwerking. Een partij die zou pleiten voor het verbieden van partijen, het afschaffen van verkiezingen en van het Parlement en die zou opkomen voor het vormen van een autoritaire regering, zou alvast een luisterbereid publiek en een gunstige voedingsbodem vinden bij zowat een vijfde van het electoraat. De politieke actor die rond dat thema kan mobiliseren en een project voorstellen, is eveneens beschikbaar. Daarmee is niet gezegd dat het Vlaams Blok dit ook daadwerkelijk doet. De politieke tegenstanders van die partij verwijten haar dat zij anti-democratische standpunten inneemt. Het Vlaams Blok verdedigt zich daartegen en stelt dat haar

standpunten over de democratie een pleidooi inhouden pro referendum en contra de opkomstplicht en dus veeleer aanleunen bij die van Agalev, de VLD, de VU en ID21 (zie opiniestuk van Bart Laeremans in *De Standaard* van 8 januari 1999). Veel belangrijker dan de wat twijfelachtige uitspraken over wat de ene of andere vertegenwoordiger van die partij ooit zou hebben gezegd, is de vaststelling dat een deel van het electoraat opvattingen en gevoeligheden heeft, die het voorbereid op een onversneden pleidooi voor een nieuwe "Nieuwe Orde". Dat lijkt minder het gevolg van de standpunten die het Vlaams Blok zelf verkondigt, meer van de kritiek die allerhande partijen en intellectuelen op de vertegenwoordiging en de politiek hebben geleverd en die via het schema van de nieuwe breuklijn als anti-democratische standpunten werden begrepen.

Alles is nu aanwezig voor wat Gamson (1992) een politiek handelingskader (action frame) noemt. Er is een deel van de bevolking dat zich tekort gedaan voelt en onrechtvaardig behandeld, dat het gevoel heeft dat migranten en asielzoekers bevoordeeld worden en dat zij het slachtoffer zijn van gevoelloze en corrupte politici en van de onveiligheid waaraan niets wordt gedaan. De ervaren onrechtvaardigheid wordt in een duidelijk wij/zij-perspectief geplaatst: wij, het eigen volk, de mensen waarop wordt neergekeken, de machtelozen, de slachtoffers tegen zij, de vreemden, de volksvreemden en vooral de politici die niet meer gevoelig zijn voor wat bij het volk leeft. Dit interpretatieschema overschaduwde bij een deel van de bevolking het oude klassenschema. Dat steunde op een heilsleer. Het gaf de sociaal en economisch zwakkeren een plaats in de toekomst van de samenleving. Het maakte de wereld interpreteerbaar in termen van een tegenstelling tussen klassen. Het hiërarchiseerde waarden en belangen door de zorgen van de verdrukte klasse bovenaan te plaatsen. Niet alle eisen die zich aandienenden waren evenwaardig. Die van de sociaal zwakken en verdrukten waren prioritair. Op die manier werd de politiek al netjes en overzichtelijk voorgeordend. Binnen dat

schema realiseerde de sociaal-democratie daarenboven een harmonie tussen een door intellectuelen bewaard project en het democratische empowerment van de arbeidersklasse, tussen Rede en Wil, hart en hersenen. De bedreiging voor de democratie die uitgaat van het vervagen van het klassenschema en de opkomst van de nieuwe breuklijn, mag niet worden onderschat. De democratie moet voortaan een expliciete zorg zijn van de democratische partijen.

Het is overigens verbazend dat de kritiek op de vertegenwoordiging en het democratische vermogen zich via de nieuwe breuklijn zozeer in een anti-democratisch sentiment heeft vertaald. In de media en de wereld van de sociale bewegingen tekent zich immers een ander schema af. Dit is gecentreerd rond de status van slachtoffer. Bepaalde groepen (de ouders van vermiste kinderen, asielzoekers, generatie-armen, daklozen...) nemen de status van slachtoffer aan. Zij krijgen de steun en begeleiding van elitegroepen (advocaten, sociale werkers, professionals uit het welzijnswerk en de sociaal-culturele sector) en voeren actie volgens het model van de strafrechtelijke procedure. Iemand (doorgaans een politicus, maar het kan ook een ambtenaar, rijkswachter of politieagent zijn) wordt beschuldigd en verantwoordelijk gesteld. Het doel van de actie is het toewijzen van verantwoordelijkheid en schuld (straffen en een stap opzij doen zetten) en, gebeurlijk, het afdwingen of alleszins vragen van hervormingen. Dit sterk juridisch gekleurde schema is verbonden met de sub-politiek van kleine bewegingen en emotionele mobilisaties en door organisatievormen waarin professionele leiding en allianties tussen elites en uitgeslotenen een belangrijke rol spelen. Het is sedert een paar jaar alom tegenwoordig in onze media. Het zou een gevoel van democratisch vermogen kunnen geven aan zijn participanten en reikt alleszins een nieuwe, sterk op emotie en expertise gesteunde betekenis van vertegenwoordiging aan. Ondanks de enorme media-belangstelling waarop dit strafrechtelijke model van sociale en politiek actie kan reke-

nen, blijkt het er (nog) niet in geslaagd het denken van bredere groepen van de bevolking te kleuren. De kritiek op het vertegenwoordigingsprincipe en de gevoelens van machteloosheid worden voorlopig via de nieuwe breuklijn overwegend naar een anti-democratisch sentiment gekanaliseerd en naar de partij die op die breuklijn een duidelijke positie inneemt.

De strijd voor het behoud, het herstel en de uitdieping van de democratie, mag zich niet van doelwit vergissen. Als het Vlaams Blok wordt omschreven als een anti-democratische partij, wordt daar doorgaans mee bedoeld dat het programma en de communicatie van die partij onvoldoende respect toont voor fundamenteel geachte rechten. In het verlengde daarvan wordt, zoals sterk bepleit in het boek van van Donselaer (1995), de strijd tegen het Vlaams Blok niet via verkiezingen, maar via institutionele en juridische weg aangebonden. Nog afgezien van de vraag of dit doeltreffend is en de democratische vrijheden niet al te zeer in het gedrang brengt, moet worden vastgesteld dat de anti-democratische gevoelens van het electoraat van het Vlaams Blok weinig of niets te maken hebben met het verwerpen van de fundamentele, democratische rechten. Zij hebben daarentegen alles te maken met gevoelens van politieke machteloosheid en met kritiek op het vertegenwoordigingsprincipe. Om de democratie vandaag doeltreffend te verdedigen moet de aandacht daarom radicaal verschuiven van rechten naar empowerment en vertegenwoordiging. De verdediging van de democratie heeft weinig baat bij het luidkeels bevestigen van de rechten waarover iedereen het eens is. Zij heeft potentieel veel te winnen bij enig inzicht in de oorzaken van de gevoelens van politieke machteloosheid en de verwerping van het vertegenwoordigingsprincipe.

Bibliografie

- Beerten, R., Billiet, J., Carton, A., Swyngedouw, M., *Source Book of the Voters' Study in connection with the 1991 General Election*, ISPO, Leuven, 1993.
- Beerten, R., Billiet, J., Carton, A., Swyngedouw, M., 1995, *General Election Study Flanders-*

Belgium. Codebook and Questionnaire, ISPO, Leuven, 1997.

- Billiet, J., 'Sociaal kapitaal, levensbeschouwelijke betrokkenheid en maatschappelijke integratie in België', in: *Tijdschrift voor Sociologie*, 1998, 1: 33-54.
- Brems, E., 'Democratie en extreem-rechts. Juridische argumenten tegen extreem-rechts', in: *Samenleving en politiek*, 1998: 9-17.
- Deschouwer, K., 'Op verkenning in de kloof', in: M. Elchardus (red.), *Wantrouwen en onbehagen. Over de vertrouwens- en legitimiteitscrisis*, VUBpress, Brussel, 1998: 77-100.
- Elchardus, M., *Op de ruïnes van de waarheid: lezingen over tijd, politiek en cultuur*, Kritak, Leuven, 1994.
- Elchardus, M., 'Verschillende werelden. Over de ontubbeling van links en rechts', in: *Samenleving en politiek*, 1994b, 1: 5-17.
- Elchardus, M., 'Gekaapte deugden. Over de nieuwe politieke breuklijn en de zin van limieten', in: *Samenleving en politiek*, 1994c, 1: 1-20.
- Elchardus, M., 'Was u vandaag al slachtoffer of werd u beschuldigd? Gebruiksaanwijzing voor een wantrouwige samenleving', in: M. Elchardus (red.), *Wantrouwen en onbehagen. Over de vertrouwens- en legitimiteitscrisis*, VUBpress, Brussel, 1998, 37-76.
- Elchardus, M., 'Class, Cultural Re-alignment, and the Rise of the Populist Right', in: A. Erskine, M. Elchardus, S. Herkommer, J. Ryan (red.), *Changing Europe. Some aspects of identity, conflict and social justice*, Aldershot, Avebury, 1996: 41-63.
- Elchardus, M. & A. Derks, 'Discourses about the Relationship between the Individual and Society in Flanders. The consequences of individualistic Challenges in a Collectivist Culture', in: *Ethical Perspectives*, 1998 [1996], 2: 109-126.
- Elchardus, M., Hooghe, M., Smits, W., *Technisch verslag bij de survey TOR98: veldwerk en responsanalyse*, VUB, Vakgroep Sociologie, 1998.
- Elchardus, M., Hooghe, M., Smits, W., *Codeboek bij de survey TOR98: algemene beschrijving, frequenties en vragenlijst*, VUB, Vakgroep Sociologie, 1998.
- Elchardus, M. en Pelleriaux, K., 'De polis verdeeld. hoe de kiezers links en rechts herdefiniëren', in: M. Swyngedouw, J. Billiet, A. Carton en R. Beerten (red.), *De (on)redelijke kiezer. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen. Verkiezingen van 21 mei*

- 1995, Leuven, Acco, 1998: 183-210.
- Elchardus, M., Kavadios, D., Siongers, J., *Hebben scholen een invloed op de waarden van jongeren? Een empirisch onderzoek naar de doeltreffendheid van waardevorming in het secundair onderwijs*, 1998, VUB, Vakgroep Sociologie.
 - Elchardus M. en Smits W., 'Vertrouwen. Het vertrouwen van de Vlaming in de politiek, overheid en instellingen in tijden van affaires', in: *Vlaanderen gepeild! De Vlaamse Overheid en Waardeonderzoek*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel, 1998: 45-91.
 - Gamson, W. A., *Talking Politics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.
 - Hirschman, A.O., *Exit, voice and loyalty: responses to decline in firms, organisations, and states*, Harvard University Press, Cambridge, 1974.
 - Julliard, J., *La faute aux élites*, Gallimard, Parijs, 1997.
 - Lipset, S.M. en Schneider, W., *The Confidence Gap: Business, Labor and Government in the Public Mind*, John Hopkins University Press, 1987.
 - Macpherson, C.B., *Democratic Theory: Essays in Retrieval*, Clarendon Press, Oxford, 1971.
 - Middendorp, C.P., *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland. De jaren '60 en '70*, Bloom, Antwerpen, 1979.
 - Mosca, G., *The Ruling Class*, (vertaling van *Elementi di Scienza Politica* door Arthur Livingston), McGraw-Hill, New York, 1939.
 - Schattschneider, E.E., *The Semi Sovereign People. A Realist's View of Democracy in America*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1960.
 - Tanghe, F., *Het spaghetti-arrest. Recht en democratie*, Hadewijch, Antwerpen, 1997.
 - Touraine, A., *Critique de la modernité*, Fayard, Parijs, 1992
 - van Donselaer, *De staat paraat? De bestrijding van extreem-rechts in West-Europa*, Babylon-De Geers, Amsterdam, 1995.
 - Verbeeck, G & H.De Witte, Culturele racismen, neo-nazi's of papieren tijgers? Bespreking van recente Nederlandstalige literatuur over extreem-rechtse partijen in Europa, in: *Res Publica*, 1995,2: 263-270.
- 1/ Het onderzoek steunt op face-to-face interviews en werd uitgevoerd tussen maart en mei 1998, bij een toevallige steekproef van 1341 Belgen uit het Vlaamse Gewest, tussen de leeftijden van 18 en 75.
 - 2/ Deze en de volgende voetnoten hebben een technisch karakter. Ze zijn bedoeld voor de lezer die onderlegd is in methoden en technieken van het sociologisch onderzoek. De vijf uitspraken in tabel 1 vormen samen een schaal. De principale componentenanalyse geeft een eerste factor met een eigenwaarde van 3.5 en een verklaarde variantie van 70%. We kunnen de vijf uitspraken bijgevolg beschouwen als elementen van eenzelfde onderliggende dimensie. Als deze als een additieve schaal wordt gemeten, is de Crombach's alfa gelijk aan 0.89. Het betreft dus een stevige schaal. Deze schaal werd gepretoetst in twee testonderzoeken bij respectievelijk 550 en 150 respondenten, vooraleer ze in het steekproefonderzoek werd gebruikt. Naar aanleiding van de pretoetsen en hun bespreking, werden de formuleringen soms aangepast.
 - 3/ De zes uitspraken samen vormen een schaal. De principale componentenanalyse geeft een eerste factor met een eigenwaarde van 3.8 en een verklaarde variantie van 54.2. Het is derhalve aangewezen de zes uitspraken te beschouwen als elementen van eenzelfde onderliggende dimensie. Als deze als een additieve schaal wordt gemeten, is de Crombach's alfa gelijk aan 0.86. Het betreft dus een stevige schaal. Ook deze schaal werd gepretoetst in twee testonderzoeken bij respectievelijk 550 en 150 respondenten.
 - 4/ De factorlading van het item is nipt 0.50 en de Crombach's alfa neemt een beetje toe zonder dit item in de schaal. Het betreft dus een randgeval, waarin de empirische evidentie zowel opname als niet opname wettigt. We hebben gekozen voor een strenge interpretatie opdat de schaal een eenduidige betekenis zou hebben.
 - 5/ De zes uitspraken samen vormen een schaal. De principale componentenanalyse geeft een eerste factor met een eigenwaarde van 3.0 en een verklaarde variantie van 50.7. Het is derhalve aangewezen de vijf uitspraken te beschouwen als elementen van eenzelfde onderliggende dimensie. Als deze als een additieve schaal wordt gemeten, is de Crombach's alfa gelijk aan 0.80. Het betreft dus een stevige schaal.

Noten

- Met dank aan Wendy Smits voor hulp bij de verwerking en analyse van de gegevens.